आश्रयभेदेन विशिष्टानां विषाणां कार्य्याण्याह। तत्र मूलविषस्य कार्य्यमाह।
"उद्वेष्टनं मूलविषैर्मोहः प्रलपनं भवेत्॥"
पत्रविषस्य कार्य्यमाह।
"जृम्भणं वेपनं श्वासो नृणां पत्रविषैर्भवेत्॥"
फलविषस्य कार्य्यमाह।
"शुष्कशोथः फलविषैर्दाहो द्वेषश्च भोजने॥"
पुष्पविषस्य कार्य्यमाह।
"भवेत् पुष्पविषैश्छर्द्दिराध्मानं मूर्च्छनं तथा॥"
त्वक्सारनिर्यासविषाणां कार्य्याण्याह।
"त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि।
आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः॥"
क्षीरविषकार्य्यमाह।
"फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता॥"
धातुविषकार्य्यमाह।
"हृत्पीड़नं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि।
प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्द्दिशेत्॥
एतानि मूलादीनि विषाणि नव कालघातीनि कालान्तरे मारकाणि॥ *॥ कन्दविषस्य कार्य्यमाह।
"कन्दजान्युग्रवीर्य्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश।
सर्व्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः॥
स्थावरं जङ्गमञ्चापि कृत्रिमञ्चापि यद्विषम्।
सद्यो निहन्ति तत् सर्व्वं गुणैश्चेद्दशभिर्युतम्॥"
तान् दशगुणानाह।
"रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च।
विकाशि विशदं चैव लघ्वपाकि च ते दश॥"
तैर्गुणैर्विषस्य कार्य्यमाह।
"तद्रौक्ष्यात् कोपयेद्वायुमौष्ण्यात् पित्तं सशोणितम्।
तैक्ष्ण्यान्मतिं मोहयति मर्म्मबन्धांश्छिनत्ति हि॥
शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद्विकरोति च।
आशुत्वादाशु तद्धन्ति व्यवायात् प्रकृतिं हरेत्॥
विकाशित्वात् क्षपयति दोषान् धातून् मलान्यपि।
अतिरिच्यत वैशद्याद्दुश्चिकित्स्यञ्च लाघवात्।
दुर्ज्जरं चाविपाकित्वात्तस्मात् क्लेशयते चिरम्॥"
विषलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणमाह।
"सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तत्
स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम्।
कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति-
क्षतान् मांसं शीर्य्यते यस्य चापि॥
तृष्णातापौ दाहमूर्च्छे च यस्य
दिग्धाविद्धं तं मनुष्यं व्यवस्येत्।
लिङ्गान्येतान्येव कुर्य्यादमित्रै-
र्दत्तः क्ष्वेड़ो वा व्रणे यस्य चापि॥"
पच्यते चाप्यभीक्ष्णं पुनः पुनः पाकमेति। तापो बहिस्तप्तता। दाहोऽभ्यन्तरे। कुर्य्यादित्यत्र क्षतं कर्त्तृपदं बोद्धव्यम्। प्रायेण राजादीनामन्नादौ शत्रवो विषं ददति॥*॥ तेषां ज्ञानार्थं लक्षणमाह।
"इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः।
जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान्॥
न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च।
अपार्थं बहु संकीर्णं भाषते चापि मूढ़वत्॥
अङ्गुलीः स्फोटयेदुर्व्वीं विलिखेत् प्रहसेदपि।
वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चैकैकमीक्षते॥
विवर्णवक्त्रो ध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्ति च।
आलभेत सकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान्॥
निर्य्यियासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः।
वर्त्तते विपरीतञ्च विषदाता विचेतनः॥"
इङ्गितमभिप्रायसूचक आकारः। मुखवैकृतिं मुखवैवर्ण्यादिः। एभिर्लिङ्गैः वक्ष्यमाणैः। न ददात्युत्तरं पृष्टः स्वीयासत्कर्म्मजनितव्यामोहात्। संकीर्णं अस्फुटम्। भयजवायुजनितपर्व्वव्यथापनोदायाङ्गुलीः स्फोटयेत्। प्रहसेत् अहेतावपि। ध्यामः दग्धसमानवर्णः। आलभेत् स्पृशेत्। विपरीतं यथा स्यादेवं वर्त्तेत॥
जङ्गमविषाणां सामान्यानां कार्य्यमाह।
"निद्रातन्द्राक्लमं दाहं सम्पाकं लोमहर्षणम्।
शोथञ्चैवातिसारञ्च कुरुते जङ्गमं विषम्॥"
जङ्गमेषु तीक्ष्णतरत्वेन सर्पानाह।
"वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः।
यथाक्रमं समाख्याता द्व्यन्तरा द्वन्द्वरूपिणः॥"
भोगिनः फणिनः। ते च विंशतिः।
"मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः।
षट् ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कसमा विषैः॥
स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्य्यगूर्द्ध्वञ्च राजिभिः।
विचित्रा इव ये भान्ति राजिलास्ते हि तेऽपि षट्॥"
एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः। द्व्यन्तरा द्वे अन्तरे भेदौ येषां ते द्व्यन्तराः। यथा भोगिनो मण्डलिभ्यां जाताः इत्यादि॥*॥
भोगिप्रभृतिकृशदंशलक्षणभेदमाह।
"दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्व्ववातविकारनुत्।
पीतो मण्डलिनः शोथो मृदुः पित्तविकारवान्॥
राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः।
पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रासृक्सर्व्वश्लेष्मविकारवान्॥"
देशविशेषे कालविशेषे च दष्टस्यासाध्यत्वमाह।
"अश्वत्थदेवायतनश्मशान-
वल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु।
याम्ये सपित्र्ये परिवर्ज्जनीया
ऋक्षे नरा मर्म्मसु ये च दष्टाः॥"
याम्ये भरण्याम्। पित्र्ये मघायाम्।
"दार्व्वीकराणां विषमाशु हन्ति
सर्व्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति॥"
उष्णे उष्णसंयोगे। दार्व्वीकरलक्षणमाह।
"रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः।
ज्ञेया दार्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः॥"
अपरेषु येषु विषमाशु मारकं भवति तानाह।
"अजीर्णपित्तातपपीड़ितेषु
बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु।
क्षीणे क्षते मेहिनि कुष्ठजुष्टे
रूक्षे बले गर्भवतीषु चापि॥
शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति
राज्यो लताभिश्च न संभवन्ति
शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो
विषाभिभूतं परिवर्ज्जयेत्तम्॥
जिह्मं मुखं यस्य च केशशातो
नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः।
कृष्णश्च रक्तः श्वयथुश्च दंशो
हन्वोः स्थिरत्वञ्च स वर्ज्जनीयः॥"
केशशातः आकर्षणात्। नासावसादः नासाया नतत्वम्। कण्ठभङ्गः ग्रीवाधारणाशक्तिः। हन्वोः स्थिरत्वं हनुद्वयस्तम्भः॥*॥ अपरञ्च।
"वर्त्तिर्घनी यस्य निरेति वक्त्रा-
द्रक्तं स्रवेदूर्द्ध्वमधश्च यस्य।
दंष्ट्रानिपातांश्चतुरश्च पश्येद्-
यस्यापि वैद्यैः परिवर्जनीयः॥"
वर्त्तिः रुधिरस्थम्। रक्तं स्रवेदूर्द्ध्वमधश्च यस्य यस्य च नासामुखलिङ्गगुदादिभ्यो रक्तं स्रवेत्।
"उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा
हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम्।
सारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च
जह्यान्नरं तस्य न कर्म्म कुर्य्यात्॥"
अत्यर्थमुपद्रुतं वा ज्वरातिसारादिभिरतिशयेनोपद्रुतम्। हीनस्वरं वक्तुमक्षमम्। विवर्णं कृष्णवर्णम्। सारिष्टं नासाभङ्गादियुक्तम्। अवेगिनं वेगो विषवेगः लहरि इति लोके तद्रहितम्। *। स्थावरं जङ्गमं विषमेव जीर्णत्वादिभिः कारणैर्दूषीविषसंज्ञां लभते। तदाह।
"जीर्णं विषघ्नौषधिदूषितं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
विषं हि दूषीविषतामुपैति॥"
जीर्णं अतिपुराणम्। विषघ्नौषधिदूषितं विषघ्नाभिरोषधीभिर्व्वीर्य्यहीनीकृतम्। स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दशानां गुणानां मध्ये द्वित्र्यादिगुणहीनम्॥*॥ दूषीविषस्य कार्य्यमाह।
"वीर्य्याल्पभावान्न निपातयेत्तत्
कफान्वितं वर्षगुणानुबन्धि।
तेनार्द्दितो भिन्नपुरीषवर्णो
विगन्धवैरस्ययुतः पिपासी॥
मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्वमिञ्च
विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा॥"
न निपातयेत् न मारयति। कफान्वितं कफेन मन्दीकृतौष्ण्यादिगुणम्। वर्षगुणानुबन्धि कफेनाग्नेर्मान्द्यादीषत्पाकाच्चिरमास्थायि। भिन्नपुरीषवर्णः भिन्नपुरीषो द्रुतमलः भिन्नवर्णश्च। विचेष्टमानो विरुद्धां चेष्टां कुर्वन् मूर्च्छादीन् व्याधीन् लभते॥*॥ स्थानविशेषस्थिते दूषीविषे लिङ्गविशेषमाह।